

УДК 372.8

О.Г. Стадник

ЗАСОБИ НАВЧАННЯ ГЕОГРАФІЇ В ПЕРІОД СТВОРЕННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ (перша половина XVIII ст.)

Статтю присвячено питанням забезпечення спеціальних освітніх закладів засобами навчання географії. Розкрито передумови перекладу закордонних робіт та створення підручників географії на російській мові, їх склад та основні елементи змісту. Висвітлено питання відповідності підручників освітнім завданням та віковим вимогам. Розглянуто чинники створення навчальних та довідкових карт.

Ключові слова: географія, підручник, карта, атлас, засоби навчання, навчально-методичне забезпечення.

Статья посвящена вопросам обеспечения специальных образовательных учреждений средствами обучения географии. Выявлены предпосылки перевода иностранных работ и создания учебников географии на русском языке, их состав и основные элементы содержания. Рассмотрены вопросы соответствия учебников образовательным задачам и возрастным требованиям. Раскрыты причины создания учебных и справочных карт.

Ключевые слова: география, учебник, карта, атлас, средства обучения, учебно-методическое обеспечение.

The article deals with to providing special educational institutions by means of teaching geography. Disclosed conditions and a translation of foreign textbook in Russian geography, composition and main elements of the content. The issues of conformity of textbooks in educational issues and age requirements. Disclosed the reason for creating training and reference cards.

Key words: geography, textbook, map, atlas, learning tools, training and methodological support.

Постановка проблеми. Основою для статті стало недостатнє висвітлення питань забезпечення шкільної географії друкowanими засобами навчання в різні історичні періоди, зокрема в першій половині XVIII ст., необхідність систематизації, аналізу й узагальнення навчальних видань, які склали основу навчально-методичного забезпечення шкільної географії.

Аналіз актуальних досліджень. Становлення і розвиток шкільної географічної освіти досліджували Г. Денисик, Я. Жупанський, В. Максаковський Л. Мельничук, В. Корнеєв, О. Корнеєв, А. Мартін, С. Поздняк, А. Сиротенко, І. Шоробура. Зокрема період XVII –

XVIII ст. розглянуто І. Шоробурою, яка характеризує його, як початок становлення передумов для виникнення шкільної географічної освіти, початок розвитку географічної науки та перших спроб використання у школі географічної і природознавчої інформації [12].

Мета статті – проаналізувати чинники створення, склад та основні елементи змісту засобів навчання з географії періоду появи спеціальних освітніх закладів (перша половина XVIII ст.).

Виклад основного матеріалу. В XVII ст. відомий чеський педагог та мислитель Я. Коменський зауважив, що підручник – це спеціальна, складена на основі педагогічних принципів книга, яка реалізує певний зміст освіти. Вона повинна бути написана зрозуміло й доступно, щоб учні розуміли все самі, навіть без учителя [6]. Чеський педагог не тільки розробив теорію, а й створив на її основі перший ілюстрований підручник «Світ чуттєвих речей в картинках», а також книги для дитячого читання, в одній з яких описані рослини і тварини [7].

У Росії передові ідеї Я. Коменського були підтримані К. Істоміним, М. Ломоносовим, Л. Магницьким, В. Зуєвим. М. Ломоносов розглядав географію як науку, яка дозволяє «єдиним поглядом» окинути всю землю, де живуть люди, що розвивають різні види господарства [5]. Проте до початку XVIII ст. географічні відомості містилися тільки у виданнях, які мали транспортні та військові цілі. Петровські реформи прискорили політичний і економічний прогрес країни. Зміцнення і поступове розширення держави, розвиток мореплавання, поява нових виробництв, зростання торгівлі спонукали до географічного вивчення території, підготовки вітчизняних кадрів, зокрема геодезистів та картографів. Нововведення в галузі освіти були об'єктивно потрібні і соціально детерміновані.

Необхідність в підручниках географії виникла у зв'язку з відкриттям спеціалізованих, зокрема математико-навігаційних та гірничозаводських шкіл. На думку С. Поздняк, з цього часу починається етап преднауки методики навчання географії [10]. У січні 1701 р. був виданий указ про заснування в Москві, в Сухаревій башті, школи математичних і навігаційних наук. У цьому закладі вивчали арифметику, геометрію, плоску і сферичну тригонометрію, навігацію, морську астрономію, математичну географію [4, с. 10], в школах іншого спрямування перевага надавалася країнознавству. В Московську школу приймалися підлітки та юнаки 12 – 20 років усіх станів, окрім кріпосних. Вона діяла впродовж першої половини XVIII ст., де щорічно навчалася не менше 200, а й іноді до 500 учнів. Будучи

навчальним закладом широкого профілю, школа випускала фахівців різних професій [8]. Особлива увага приділялася підготовці фахівців зі складання карт. Відповідно до указу в Московській школі була налагоджена систематична підготовка геодезистів (зйомників).

Проблеми, які неминуче виникають у зв'язку з введенням нового навчального предмету, вирішувалися в практичній діяльності, яка істотно відрізняється своїми цілями та засобами від науково-пізнавальної. Спочатку учні використовували географічні керівництва, які перекладалися з інших мов. У 1710 р. була видана книга невідомого голландського автора «География или Краткое земного круга описание», що є вступом до математичної географії. У цій праці були сформульовані окремі поняття, зокрема пов'язані з визначенням географічних координат (екватор, полюс, широта, довгота); давалися короткі характеристики відомих на той час частин світу і найбільших держав, зокрема Росії. Географічний матеріал викладався за певною системою [1].

У 1715 р. навігаційні класи Московської школи були переведені в Петербург і на їх основі створено Морську академію (Академію морської гвардії). У 1718 р. як підручник для цього закладу на російську мову було перекладено працю видатного голландського вченого того часу Б. Вареніуса (Варена) «Загальна географія» (в перекладі російською називалася «География генеральная, небесный и земноводный круги купно с их свойства и действия в трех книгах описующая»). Ця книга об'ємна і складна за змістом, в ній здійснюється спроба створення першої теоретичної концепції географії на основі існуючих на той момент даних. Особливу увагу Вареніус приділяв математичній географії: розрахунки відстаней на земній поверхні, побудова карт, визначення координат для навігації. Ця праця призначалася для дорослих читачів, які добре обізнані з математики [9]. Тоді в Росії використовувалися й інші підручники закордонних авторів. Одним із них був підручник І. Гюбнера «Земноводного круга краткое описание», зміст якого складався з ландкарт (карт) і пояснень до них (також відомості з математичної географії). Пояснення надавалися у формі відповідей на запитання щодо географічного положення, річок, населення, релігій та інших характеристик країн. Підручник І. Гюбнера містив деякі відомості про Росію, однак вони були вкрай мізерними, а іноді помилковими [1].

Виникла необхідність створення вітчизняних підручників, які, по-перше, містять більш повні й достовірні дані про Російську державу, по-друге, більше відповідають вікові учнів. Зазначимо, що в

цей час, окрім соціально-економічних чинників, на розвиток шкільної географії впливає географічна наука. Вона збагачується новими відомостями про окремі території, публікуються великі географічні роботи. Вже у 1705 р. в Москві була заснована «Гражданская типография» під керівництвом В. Кіпріанова, яка видавала посібники для школи математичних і навігаційних наук, навчальні та довідкові географічні карти, а пізніше – карти, складені за матеріалами першої державної зйомки країни. Відомо, що між організатором школи, російським державним діячем, військовим і вченим Я. Брюсом і В. Кіпріановим здійснювалася жвава переписка з приводу нових виданих проектів.

Карти видавалися і друкарнею академії наук. У 1737 р. Російська академія випустила «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг». На його перших аркушах наводяться схеми системи світу за поданнями Птолемея, Тихо-де-Браге і Коперника. Далі, на 22 аркушах – карти, «покладені» на градусну сітку [2]. Вони виконані з різним ступенем подробиць. Хоча обриси материків і океанів – часто схематичні (зокрема на карті півкуль («Генеральное земноводного глобуса изображение») відсутня берегова лінія північно-західної частини Північної Америки), проте в цілому карти відповідали географічним уявленням свого часу. Це був перший всесвітній атлас виконаний російською мовою, який став важливим навчальним посібником.

У 1739 р. Російською академією наук було видано «Руководство к математической и физической географии с употреблением земного глобуса и ландкарт», в якому містився виклад теорії Коперника. Його автором був Г. Крафт, який отримав освіту в Петербурзі в академічному університеті, а потім був викладачем в академічній гімназії. Його підручники (зокрема з механіки та геометрії) спочатку виходили у Петербурзі німецькою мовою, а потім перекладалися на російську.

Через три роки виходить перший російський шкільний підручник невідомого автора – «Краткое руководство к географии в пользу учащегося при гимназии юношества». Виклад матеріалу в ньому «йде по ландкартам, яких всього XVI: I ландкарта про земне коло, II – про Європу, з III по XIII – про європейські держави, причому остання (XIII) присвячена огляду Росії. Ландкарти XIV, IV і XVI відносяться до позаєвропейських країн» [3]. В описах окремих країн йдеться про кордони, річки, міста, релігії, заняття жителів (основну роль відіграє перелік міст). Іноді автор порівнює обриси певних кра-

їн з різними предметами. Порівняно з працею І. Гюбнера «Краткое руководство...» більше відповідало потребам учнів: номенклатура в ній розвинена менше, ніж у І. Гюбнера, що зумовлено самою стислістю керівництва [3].

Особливе місце в подальшому розвитку географії відіграв російський державний діяч В. Татищев. Відомо, що у його бібліотеці були праці географічного змісту, зокрема «Загальна географія» Вареніуса в російському перекладі, «Космографія» Мюнстера, «Географія» Страбона (в німецькому перекладі). У 1742 – 1744 рр. В. Татищев написав «Введение к историческому и географическому описанию Великороссийской империи». Це порівняно невелика за обсягом робота, в якій містяться загальні відомості про Росію: межі й розміри, рослини та тварини, водні системи, народи та їх розселення з давніх часів. Також автор характеризує господарство Росії, джерела державних доходів, організацію управління, склад військово-морських сил, здійснює перелік навчальних закладів. Незважаючи на прикладний характер, це був перший підручник з географії Росії, складений на високому науковому рівні. В. Татищевим вперше було сформульовано ряд важливих теоретичних положень географічної науки та обґрунтовано її важливість для господарства та державної політики. Автор висвітлив новий погляд: «власне географія» є описом певної області або «предела» (тобто невеликої територіальної одиниці) за 4 аспектами: астрономічним (положення за широтою та довготою), фізичним (природні умови), політичним (походження назви) та історичним [11, с. 39 – 40].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Реформи петровського часу, необхідність практичного здійснення економічних, політичних, військових і культурних перетворень зумовили потребу в освічених людях. З метою їх підготовки в першій половині XVIII ст. створюють спеціальні освітні заклади, де викладалася географія. Стало необхідним забезпечення нового предмету засобами навчання. Найбільше уваги приділялося підручникам, перші з яких були перекладними. Вони не мали на меті виконання освітніх функцій і не призначалися для використання на території Росії, але містили дані з математичної географії. Видаються перші російські підручники, які переважно мають краєзнавчий зміст та описово-довідковий характер. Особлива увага приділяється географічним картам. Вони включаються до складу підручників, а також публікуються окремо й у вигляді спеціальної збірки – атласу. Більшість засобів навчання того часу не відповідали цільовим освітнім завданням і віку учнів.

У подальших дослідженнях необхідно проаналізувати засоби навчання географії, які використовувалися в другій половині XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Александровская О.А.* Становление географической науки в России в XVIII веке / О.А. Александровская. – М.: Наука, 1989. – 232 с.
2. Атлас сочиненный к пользе и употреблению юношества и всех читателей ведомостей и исторических книг. – Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук, 1737. [Электронный ресурс] / Электронный фонд Российской национальной библиотеки. Режим доступа: <http://leb.nlr.ru/edoc/262102>.
3. *Весин Л.О.* Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710 – 1876) / Л.О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.
4. *Гуркина Н.К.* История образования в России (X – XX века): Учеб. пособие / СПбГУАП / Н.К. Гуркина. – СПб., 2001. – 64 с.
5. *Дик Н.Е.* Ломоносовский период в развитии русской географии / Н.Е. Дик. – М.: Мысль, 1976. – 128 с.
6. *Коменский Я.А.* Великая дидактика / Избранные педагогические сочинения / Я.А. Коменский. – М.: Учпедгиз, 1955. – 651 с.
8. *Комиссаров Б.Д.* От естественной истории к биологии (эволюция школьного учебника) / Б.Д. Комиссаров, В.В. Савельев // Проблемы школьного учебника. Вып. 19. – М.: Просвещение, 1990. – С. 308 – 327.
9. *Константинов Н.А.* История педагогики: [учебник для студентов пед. интов] / Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаева. – М.: Просвещение, 1982. – 447 с.
10. *Лебедев Д.М.* География в России петровского времени / Д.М. Лебедев. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 383 с.
11. *Поздняк С.Н.* Становление и тенденции развития методики обучения географии как науки в России: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / С.Н. Поздняк. – М., 2006. – 43 с.
12. *Шальнев В.А.* История, теория и методология географической науки. Часть 1. История географических идей / В.А. Шальнев. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2010. – 112 с.
13. *Шоробура І.М.* Становлення та розвиток шкільної географічної освіти в Україні (XIX – XX століття): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / І.М. Шоробура. – К., 2007. – 451 с.